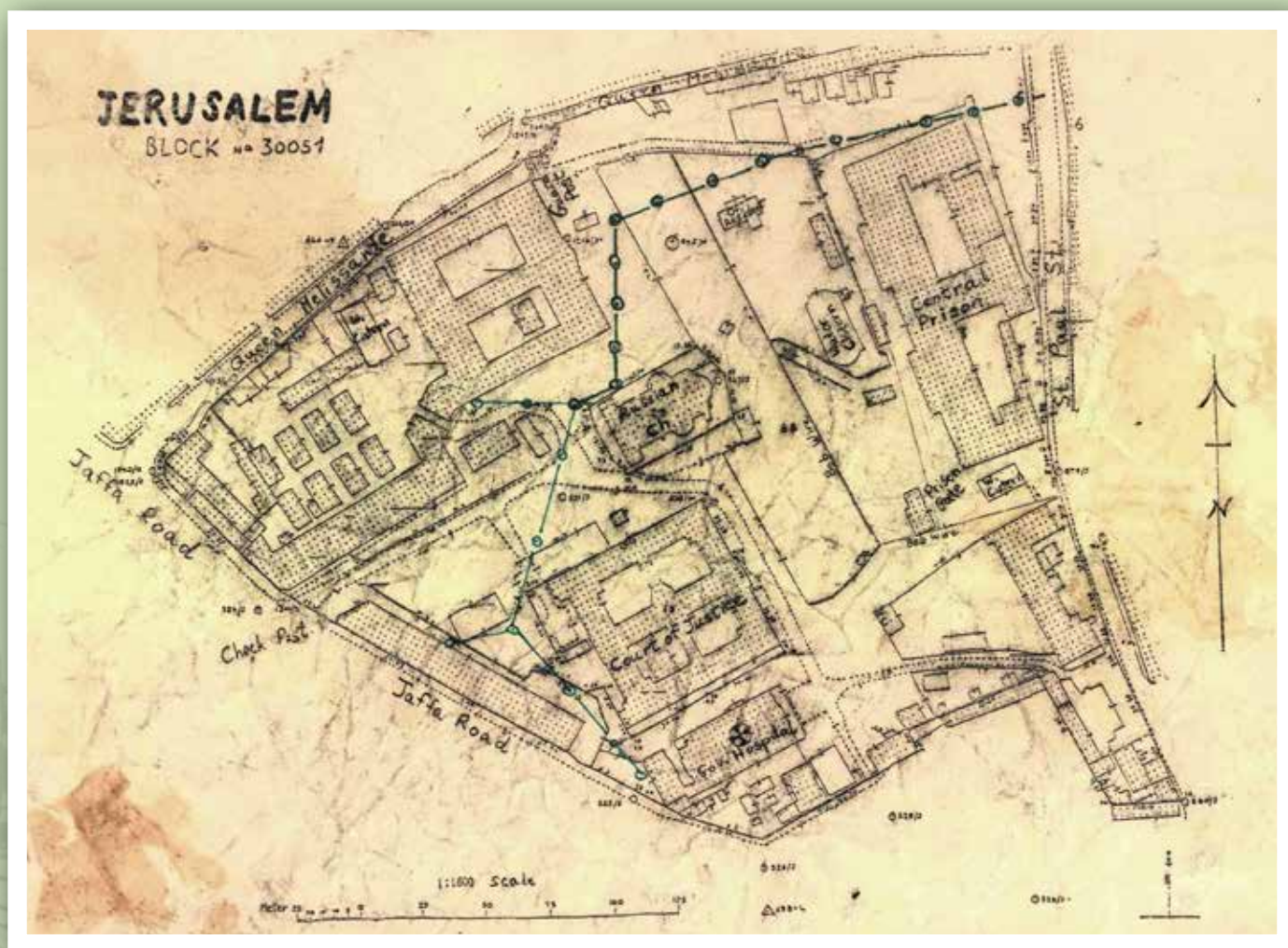

מדינת ישראל
משרד הביטחון - יחידת המוזיאונים
מוזיאון אסירי המחטרות - ירושלים

מפת צינורות הביוב של אזור מגרש הרוסים

מוזיאון אסירי המחטרות ירושלים

בריחת 12 אסירי לחיי ואציל מחדר 23

הקדמה

בריחה מוצלחת ממתקן כליאה מתבצעת, כאשר מתקיימים כמה תנאים מרכזיים:

- נחישות ותחכום של האסירים
- שחיקה ושאננות של הסוהרים
- סיוע של גורם מתוך הכלא שהוא בעל נגישות פנימית
- שיתוף פעולה עם גורמי חוץ
- תושייה ומזל

אכן, כל התנאים הללו התקיימו בסיפור הבריחה הנועז של אסירי לח"י ואצ"ל מחדר 23, בבית הכלא המרכזי בירושלים, שהחל בדצמבר 1947 והסתיים ב-20 בפברואר 1948.

המקורות המתארים בריחה זו מגוונים, אך אין ברשותנו מסמכים כלשהם, בריטיים או של המחתרות, הקשורים באירוע ועובדה זו מקשה מאוד על הבנתו המלאה.¹

הסיפור התפרסם כבר ביום הפעולה ובימים שלאחריה בהדגשה רבה, בעיקר בעיתונות המפלגתית הקשורה במחתרות, כדוגמת "מברק" המזוהה עם לח"י ו"המשקיף" המזוהה עם האצ"ל. הידיעות הופיעו גם בעיתונות עצמאית כדוגמת "ידיעות אחרונות".² שלושה מהבורחים פרסמו ספרי זיכרונות שבהם מופיעות גרסאות מפורטות של האירוע: מתי שמואלביץ: "בימים אדומים", משה סבוראי: "מאצ"ל ללח"י" ומנחם (מנדל) מלצקי: "אמת אחת ולא שתיים".³

חלק מהבורחים סיפרו את גרסתם בכתבות עיתונאיות, שתיארו את הבריחה ופורסמו למשל בשבועון "במחנה" ובעיתון "מקור ראשון". בוצעו גם ראיונות לארכיונים הקשורים בכוח המגן, בעיקר ל"ארכיון מוזיאון אסירי המחתרות - ירושלים", "ארכיון העמותה להנצחת מורשת לוחמי חירות ישראל" ו"מכון ז'בוטינסקי בישראל".

כל העדויות הכתובות או המוקלטות, בוצעו שנים מרובות לאחר ההתרחשויות, כך שפרטים מרכזיים נשכחו ולעתים השתנו, מתוך רצון להאדיר את חלקו של בורח זה או אחר, בהתרחשויות הדרמטיות.

הבריחה תוארה במספר גרסאות, כחומר הדרכה ומורשת שנכתב בעיקר על ידי צוות המוזיאון לדורותיו. גרסה נוספת בעלת אופי הדרכתי-מורשתי מופיעה בספרו של זאב גולן "מחתרות במאסר".⁴

מכיוון שהנושא לא נחקר על פי אמות מידה היסטוריות ביקורתיות, תוך הסתמכות על מסמכים והצלבת נתונים, נוצרו כמה גרסאות, שקיימים בהן פרטים מהותיים שאינם ברורים דיים. כיום קשה לקבוע איזו מבין הגרסאות מתארת את העובדות בצורה הנאמנה ביותר להתרחשויות בפועל.

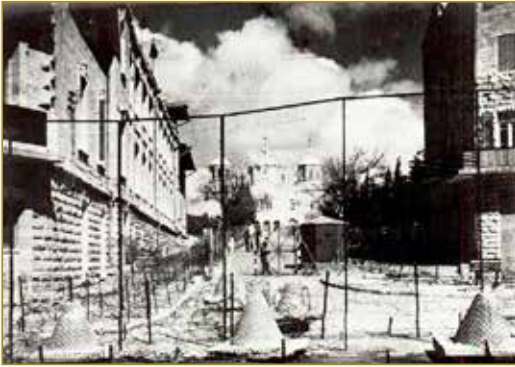
כתיבת החומר הנוכחי אינה שונה באופייה מגרסאות המורשת וההדרכה, אך נעשה מאמץ לשלב ככל הניתן את המקורות השונים, כך שהסיפור שיווצר יתאר את הסיפור המלא במגבלות המתוארות לעיל. לסיפור המרכזי מתלווים סיפורים משניים המובאים בנפרד. הערות השוליים נועדו להבהרה ולהרחבה של סוגיות ונתונים החורגים מרצף ההתרחשויות המרכזי. על המדריך מוטלת החובה להכיר את הנתונים החשובים והמשניים וליצור לעצמו את סדר העדיפויות בהעברתם. במרכז המידע של המוזיאון, מרוכזים החומרים השונים. המעוניין לרדת לעומקם של דברים מוזמן לפנות לארכיון ולעיין בחומרים.

דצמבר 2016

יורם תמיר - מנהל מוזיאון אסירי המחתרות - ירושלים

1. למעט מסמכים בריטיים "בירוקרטים" הקשורים בחיפוש אחר הבורחים, או בתהליך המשפטי.
2. "שנים-עשר אסירים עבריים נמלטו מכלא ירושלים", מברק, 20 בפברואר 1948, "12 אסירים יהודים ברחו מכלא ירושלים", המשקיף, 22 בפברואר 1948, "12 יהודים ברחו מכלא ירושלים", ידיעות אחרונות, 20 בפברואר 1948.
3. שמואלביץ מתי, "בימים אדומים: זכרונות איש לח"י", הוצאת משרד הביטחון, תל אביב 1978, עמ' 316-340 (להלן: "שמואלביץ, בימים אדומים"). סבוראי משה וטובה, "מאצ"ל ללח"י, סיפור אישי", הוצאת המחברים, תשמ"ט, עמ' 517-523 (להלן: "סבוראי, מאצ"ל ללח"י"). מלצקי מנחם (מנדל), "אמת אחת ולא שתיים, מלחמת האצ"ל בבריטים", ידיעות אחרונות, תל אביב 1995, עמ' 229-238 (להלן: "מלצקי, אמת אחת"). סיפור הבריחה של סבוראי מופיע באותו נוסח גם בספרים: בניא (מזל) יעקב, "חיילים אלמונים, ספר מבצעי לח"י", יאיר, תל אביב תשמ"ט, עמ' 593-599. שפילמן אנשל (עורך), "כך ברחנו לחזית: 36 תיאורי בריחות נועזות של חברי המחתרות אצ"ל לח"י והגנה, מבתי הכלא הבריטיים בארץ", המדרשה הלאומית, תל אביב תשמ"ח, עמ' 229-237 (להלן: "שפילמן, כך ברחנו לחזית"), בן-תור נחמיה, ספר תולדות לוחמי חירות ישראל (לח"י), כרך רביעי, הוצאת "איר" ע"ש אברהם שטרן, תל אביב תש"ע, עמ' 383-388.
4. סיפור הבריחה מתואר או מוזכר גם במקורות הבאים: רגב-ירקוני הדס ורגב עפר, "לוחם חרות ירושלים, זכרונותיו של יהושע זטלר", פורת, צור יגאל תשס"ז, עמ' 126; שיאון יורם, "ממעין חרוד עד ירושלים", הוצאת המחבר, ירושלים תשס"ז, עמ' 132-138; נדבה יוסף, "דרכו של לוחם עברי, סיפור חייו של יוסף שמחון", מרחב, ירושלים 1965, עמ' 124-129; ניב דוד, "מערכות הארגון הצבאי הלאומי", מוסד קלוזנר, הדר הוצאת ספרים, תל אביב 1976, 1980, חלק ה עמ' 299, חלק ו עמ' 145.
4. גולן זאב, "מחתרות במאסר, תולדות הכלא המרכזי בירושלים בתקופת השלטון הבריטי (1917-1948)", הוצאת "איר" ע"ש אברהם שטרן, תל אביב 2014, עמ' 66-69 (להלן: "גולן, מחתרות במאסר").

רקע לבריחה

בית הכלא ו"אזור הביטחון" ("בווינגרד") - בית הכלא נמצא בירושלים במתחם מגרש הרוסים. בעקבות פעילות המחותרות נגד יעדים בריטיים ובהם פיצוץ מטה המשטרה והבולשת הבריטית במגרש הרוסים (1944, ו-1945), החלו הבריטים להקיף את המתחם בסבך גדרי תיל והקימו שערים מאובטחים. לאחר פיצוץ מלון המלך דוד (יולי 1946) פעולת הגידור והמכשול התעצמה. המתחם הפך ל"אזור ביטחון" מבוצר ומבודד שכונה "בווינגרד", ובשער המתחם הראשי הפונה לרחוב יפו של היום, הוצבה שריזת בריטית נושאת בן.⁵ עובדה זו הכבידה מאוד על ניסיונות בריחה, כי היה על האסירים להתגבר על שתי מערכות של גדרות ומכשולים: של הכלא ושל אזור הביטחון.

יחס המחותרות לשלטון הבריטי ובעקבות כך למאסר היה שונה. ההגנה ראתה במאסר חוסר מקצועיות (פשלה) של חבריה שיש למזער אותו, על ידי הכרה בשופטים ובבית המשפט הבריטי ומציאת סיבות טכניות להקלה בדיון. האצ"ל ולח"י שנאבקו בבריטים, לא הכירו במערכת המשפט הבריטית וניצלו את מהלך המשפט והמאסר להמשך מתקשר של המאבק.

לא מעט חברי ההגנה התנגדו לתפיסת מפקדתם וטענו שיש להתנגד למשפט בשל המאבק בבריטים ובשל התדמית ההרואית של לוחמי האצ"ל ולח"י (הנאבקים בבריטים), אך בפועל הם יישרו קו עם מפקדתם. מאותן סיבות וכדי להימנע מסיכון, אסירים חברי ההגנה לא הורשו לתכנן או לנסות לברוח ממתקני הכליאה (למעט ממחנות מעפילים), בעוד שאנשי האצ"ל ולח"י חיפשו כל דרך לבריחה, שפגעה ביוקרה הבריטית והוסיפה להאדרתם ולגיוס חברים חדשים.

חברי ההגנה זכו מידי פעם לקיצור עונשם על פי הנוהל הבריטי, למשל לרגל יום ההולדת של המלך, וזאת לעומת חברי האצ"ל ולח"י שלא זכו בכך בשל היחסים הקשים בינם ובין הבריטים.

בריחות מהכלא המרכזי - בתקופת השלטון הבריטי (1917-1948) ביצעו אסירי אצ"ל ולח"י מספר בריחות נועזות מבית הכלא המרכזי בירושלים: חברי לח"י ישקה אליאב ומשה בר גיורא, ברחו בדצמבר 1943 בסמוך לחג המולד במהלך התקנת עץ אשוח בביתו של מנהל הכלא;⁶ בינואר 1946 סיכלו הבריטים פעולת פריצה מזוינת של האצ"ל ולח"י לכלא, שבמהלכה נפגע חלק מהכוח התוקף;⁷ אליעזר שרון סודיט המכונה "קבצן", חבר האצ"ל, נמלט ביוני 1947 מחופש לשוטר; אנשל שפילמן, חבר לח"י, נמלט באוקטובר 1947 בתחפושת של מנקה ארובות ערבי; הבריחה המוצלחת ביותר בוצעה בפברואר 1948 מחדר 23 באמצעות מנהרה שחפרו חברי לח"י בשיתוף האצ"ל.

חדר 23 - תא אסירי ההגנה - לאורך השנים שהו בחדר 23, אסירים פליליים ערבים ויהודים רבים. משנת 1942 ועד ל-1947 שהו בחדר 23 אסירי ההגנה והוא הפך לתא המזוהה עם. על פי הנוהל הבריטי, ביום ההולדת של המלך⁸ השתחררו חלק מהאסירים בשל התנהגות טובה, וכך - ביוני 1947 - ביום הולדתו של המלך ג'ורג' השישי, שוחררו רבים מאסירי ההגנה ותא 23 התרוקן מיושביו.⁹

הטושה הגדולה - המתיחות בין האסירים הערבים לאסירים היהודים בכלא התעצמה על רקע המתיחות הכללית בארץ. בינואר 1947 פרצה קטטה קשה ("טושה" בעגת הכלא) בין האסירים הערבים והיהודים שנמשכה שלושה ימים ובמהלכה נרצח החובש היהודי, אברהם בן־הדן שווילי, ונפצעו כמה אסירים יהודים.

5. בירושלים נקבעו כמה אזורים ביטחון בריטיים, המרכזי שבהם במגרש הרוסים. ההתבצרות הבריטית הכבדה והפחד שלהם לצאת מאזורי הביטחון גרמו לכינוי אזור מגרש הרוסים - "בווינגרד", שהוא חיבור שמו של ארנסט בוויין שר החוץ הבריטי באותה תקופה, שהיה בעל דעות אנטי ציוניות, עם שם העיר הרוסית סטלינגרד שנודעה במלחמת העולם השנייה בביצוריה המאסיביים.
6. המבנה (צריף) נמצא בסמוך לגדרות הכלא. נהרס בשנת 2016 כחלק מבניית מתחם בצלאל האקדמיה לאמנות ועיצוב ירושלים.
7. האצ"ל הפיק לקחים מפעולה כושלת זו, ויישם אותם בפריצה לכלא עכו במאי 1947.
8. במאות האחרונות הונהג בממלכה הבריטית, לקיים את החגיגות הרשמיות של יום הולדתו של המלך, או של המלכה, בתחילת יוני מסיבות של נוחות הקשורות במזג אוויר, וזאת ללא קשר לשליט זה או אחר. החגיגה בכלא ממנה נהנו גם אסירי ההגנה, ניתנה ב-11 ביוני 1947, לציון "יום הולדתו הרשמי" של המלך ג'ורג' ה-6.
9. בכלא נותרו, כנראה בחדר 20, לפחות שבעה אסירי ההגנה ובהם ארבעת נידוני "ליל וינגייט" ואריה קלפר, בכיר אסירי ההגנה בכלא.

הפרדה לאגפים - כתוצאה מהקטטה החליטו הבריטים להפריד את הכלא לשני אגפים, האגף הצפוני (השמאלי מכיוון הפתח) ובו חדר 23 הפך לאגף יהודי ובאגף הדרומי (הימני) שוכנו הערבים. על עבודת ההפרדה היה אחראי המהנדס היהודי, אוהד המחותרות, שבח (יוסף) ארליך שעבד במחלקת העבודות הציבוריות המנדטורית (Department of Public Works) וזו הסיבה שהוא נכח בכלא פעמים רבות ויכול היה לסייע בבריחה מאוחר יותר. גם העובדה שעל האגף שמרו סוהרים יהודים הקלה מאוד על הבריחה.¹⁰

מתיחות בכלא עכו - בעקבות פריצת האצ"ל לכלא עכו במאי 1947 ובמיוחד לאחר קבלת החלטת החלוקה באו"ם ב-29 בנובמבר 1947 ותחילת מלחמת העצמאות (1947-1949), החריף המתח בין האסירים הערבים והיהודים בכלא עכו ולווה אף בהתקפה קשה על האסירים היהודים, עד כדי חשש ממשי לחייהם. הבריטים ניאותו ללחץ של מוסדות היישוב והחליטו להעביר את אסירי מחתרות האצ"ל ולח"י לבית הכלא המרכזי בירושלים.

חדר 23 - תא אסירי לח"י - בשל הצורך לשכן במהירות אסירים רבים, נבנו בחדר 23 מיטות קומתיים. בתא שוכנו אסירי לח"י וזאת בנוסף לתאים 18 ו-19 שזוהו במשך שנים רבות כתאים של חברי האצ"ל ולח"י.¹¹ חלק מאסירי לח"י שהועברו לכלא בירושלים, ברחו בעבר ממתקני כליאה בריטיים, ובהם מתי שמואלביץ, מוכתר התא והדמות הדומיננטית בבריחה.¹² אסירי לח"י שמחו לדעת שתאם גובל בגדר הכלא באופן שקיים סיכוי לבריחה מוצלחת מהכלא.

תכנית הבריחה

בדרכם של אסירי לח"י ואצ"ל לחופש ובמיוחד אסירי חדר 23, עמדו שלושה מכשולים:

- **גדר הכלא**
- **עמדת השמירה** של שער הכניסה האחורי לכלא, המאוישת לכל אורך היממה על ידי שומר ערבי חמוש ונמצאת בסמיכות לקטע הגדר שמול תא 23
- **הגדרות והשערים של אזור הביטחון ("בוינגארד")** - הביקורת בשערי המתחם המבוצר הוגברה בעקבות בריחתם המוצלחת של אנשל שפילמן ואליעזר סודיט חודשים אחדים לפני בריחת ה-12

חבר לח"י יהושע זטלר, אסיר בבתי הכלא בירושלים ובעכו, ברח בפריצה לכלא עכו, ונתמנה לאחריה כמפקד לח"י בירושלים. בהיותו אסיר לשעבר נרתם בכל מאודו לסייע לחבריו לברוח. הוא ומתי שמואלביץ פנו למהנדס שבח ארליך וביקשו ממנו להשיג בעבורם את מפת צינורות הביוב של אזור מגרש הרוסים. שבח נענה לאתגר, ומהמפה שמסר למזדו האסירים כי בסמוך לקיר תאם במרחק של כ-10 מטרים עובר צינור ביוב מרכזי.

כדי להתגבר על "שלושת המכשולים", עלה הרעיון לחפור מהתא מנהרה צרה שתאפשר זחילה בדוחק ותתחבר לצינור הביוב. באמצעות הצינור ימשיכו האסירים בזחילה אל מחוץ לכלא ומחוץ לאזור הביטחון, וזאת מבלי שהשומר בעמדת השער או בעמדת הגג יוכל להבחין בפעילות כלשהי.¹³

10. קיימים נתונים סותרים ביחס להשתייכותו/אי השתייכותו של המהנדס שבח ארליך ללח"י. המרכזיים שבהם: על פי עדותו של שבח המצויה בארכיון המוזיאון, הוא היה חבר בית"ר מגיל צעיר ואוהד המחותרות. שבח מתייחס לכך שהיה חבר לח"י, אך האמירה אינה ברורה וניתן מהראיון להבין גם שלא היה חבר מחתרת, אלא רק הזדהה עם המחותרות ("שבח ארליך, ראיון", ארכיון מוזיאון אסירי המחותרות - ירושלים). אנשל שפילמן, חבר לח"י, מציין באופן מפורש שארליך לא היה חבר לח"י: (שפילמן אנשל, "אנשל - אדם ולוחם", הוצאת "יאיר" ע"ש אברהם שטרן, תל אביב 1995, עמ' 199 (להלן: "שפילמן, אדם ולוחם"). מתי שמואלביץ בספרו "בימים אדומים" שנכתב שנים רבות לאחר האירועים, מתייחס לשבח כאל גורם חיצוני שנאות ברצון לשתף פעולה עם האסירים, אך ברור כי לא היה חבר מחתרת ("שמואלביץ, בימים אדומים", עמ' 318-319). בספר "לח"י אנשים", מצוין כי שבח ארליך גויס ללח"י בשנת 1943 וכי נכנס לבית הכלא המרכזי בתוקף תפקידו כעובד מע"צ על פי בקשת מפקדת לח"י ובשל היותו חבר לח"י ("לח"י אנשים", סיפורם של 840 לוחמים ולוחמות, הוצאת "יאיר", תל-אביב, 2002, כרך 1, עמ' 124).

11. בחדר 31 שוכנו חברי אצ"ל, רובם מפעולת החבלה במסילת הברזל בדרום הארץ, שהתקיימה באפריל 1946 ושבמהלכה נתפסו בחולות בת ים 31 מאסירי הפעולה.

12. סיפורו של מתי המתואר בספר זיכרונותיו "בימים אדומים", מרתק ומאפשר לספר את הבריחה תוך הסתייעות בדמותו. בין היתר, ב-1943 הוא הנהיג בריחה של 20 חברי לח"י ממחנה המעצר בלטרון באמצעות חפירת מנהרה שנמתחה לאורך כ-70 מטר. ב-1944 הנהיג שביתת רעב בכלא בירושלים בעקבות גירוש 251 אנשי אצ"ל ולח"י למחנות המעצר באפריקה, ובעקבותיה הועבר לכלא עכו. השתתף בבריחה מכלא עכו בעקבות פריצת האצ"ל במאי 1947 אך נתפס והוחזר לכלא. הנהיג חפירה אנכית לחללים של "אולמות האבירים" של היום לשם בריחה, שלא התממשה בשל המעבר לכלא בירושלים.

13. על פי המפה, הצינור הוביל לרחוב סנט-פול (כיום רחוב שבטי ישראל) הנמצא בשכונת מוסררה (מורשה) מחוץ לאזור הביטחון "בוינגארד".

תכנית חדר 23 - החדר נמצא במסדרון הרחב הצפוני בסמוך לאגף מגורי הסוהרים הבריטים. קיר לבנים שנבנה במסדרון הפריד בין אגף הסוהרים ובין תאי הכלא.¹⁴ קיר החדר ובו שלושה חלונות פונה אל מחוץ לכלא.¹⁵ הוא גובל בחצר צרה שנתחמת במרחק של כ-10 מטר בגדר הכלא. בהמשך הגדר במרחק של כ-30 מטר כלפי מעלה, נמצא שער הכניסה האחורי לכלא ובו עמדת השמירה המאווישת לכל אורך היממה על ידי סוהר ערבי חמוש.

החדר מלבני, ומרבית החלל נסתר מכיוון דלת התא המסורגת. בתקרה פעור חלון המאפשר לשומרים שעל הגג תצפית חלקית על הנעשה בחדר. הימצאות החדר בקצה הכלא אפשרה לאסירים לשמוע את צעדי הסוהר המתקרב במסדרון כך שניתן היה מבעוד מועד "להתארגן" מפני בדיקה וביקורת. הוחלט לחפור את פתח המנהרה ברצפה שמתחת למיטה הפינתית המרוחקת מן הדלת ואף משדה ראייתו של השוטר על הגג.

המנהרה בתכנון ובפועל, ירדה כלפי מטה כשני מטרים וחצי, עברה את יסודות המבנה ולאחר מכן לאורך כשמונה מטרים התחברה בקו ישר ובשיפוע הנדרש לצינור הביוב.

לאחר שקטע משמעותי במנהרה נחפר, פנה מתי לאנשי האצ"ל ושיתף אותם ברעיון הבריחה וזאת לאור שיתוף הפעולה בין האצ"ל ולח"י בפריצה לכלא עכו. אליהו טמלר (זנד) בכיר אסירי האצ"ל נענה לרעיון בשמחה. הוסכם כי שלישי מהבורחים יהיו אנשי אצ"ל.¹⁶ גם חברי ההגנה שותפו באופן כללי ברעיון, בלא שנמסרו להם פרטים ממשניים. אריה ניר (קלפר), האסיר הבכיר של ההגנה בכלא, התייעץ עם מפקדיו לגבי השתתפותם בבריחה וקיבל תשובה שלילית.¹⁷ ההגנה חששה בין היתר מפני פגיעה בנפש כפי שהדבר קרה בפריצת האצ"ל לכלא עכו.

הכושר הגופני הרב הנדרש לצורך זחילה בצינור ביוב בקוטר 40 ס"מ, אתגר את הבחורים, שהגבירו את תרגילי ההתעמלות ומשחקי הכדור בחצר הכלא. הם גם קיימו תרגילי זחילה מתחת למיטות באופן שדימה את קשיי הזחילה בצינור צר.

החפירה

חדר 23, פתח המנהרה, מתחת למיטה הפינתית, הרחוקה מהדלת.

עם רדת החשיכה, דמה תא 23 לבית מלאכה גדול שמתנהל בסתר. חלק מהאסירים עסקו בחפירת המנהרה, אחרים שמרו ופקחו עין על הנעשה במסדרון ובחלון שבתקרה, והיתר עמלו בהפרדת החול מן האבנים. מיד עם הישמע צעדי סוהר מתקרב או נראה צלו של השומר על הגג, התיישבו כל יושבי התא והעמידו פנים כמשחקים, קוראים או מתווכחים לתומם. "עבדנו במרץ בלילות והתקדמנו במהירות. ארליך סיפק לנו מלט, כלי עבודה ופנסי חשמל. את העבודה בפינת החדר משכנו זמן ניכר, כך שנספיק לסלק חומר רב. הבחורים עבדו במשמרות. הם ביצעו את העבודה בשקט ובהרגשת אחריות האופיינית לאסירי מחתרת. המתח היה רב, אך זה לא מנע מהבחורים לעסוק בלימודים בחוגים שונים כמו לתנ"ך, להיסטוריה... כלפי חוץ לא יכול איש להרגיש בדבר. בבת-המלאכה השונים של הכלא היו לנו אנשים משלנו שעזרו לנו בביצוע... עם שהעמקנו, נערמו על דרכינו קשיים...

14. אגף הסוהרים הנמצא בקצה המסדרון בודד מתאי האסירים, על ידי סורג, שבשלב מסוים נאטם לחלוטין בקיר לבנים. הסוהרים הבריטים נכנסו לאגף שלהם מהחצר החיצונית (הגובלת ברחוב גרוזנברג) ולא מתוך מבנה בית הכלא. כחלק משיפוץ המבנה והפיכתו למוזיאון, הוחלט להסיר את קיר הלבנים ולהותיר את הקיר המסורג שאותו ניתן לראות היום במסדרון.

15. הקיר פונה כיום לרחוב גרוזנברג, בתקופת המנדט היו באזור כמה צריפים ששימשו את עובדי מע"צ ושניים-שלושה מבנים. בתקופה זו השטח לא הוגדר כנראה כרחוב, כפי שהוא משמש כיום.

16. בפריצה לכלא עכו, שבוצעה על ידי האצ"ל, הוסכם בין המחותרות ששלישי מהבורחים יהיו חברי לח"י. יחס זה נשמר בבריחה בירושלים, הפעם לטובת לח"י. החלטה זו קיבלה אישור של מפקדי לח"י ואצ"ל מחוץ לכלא.

17. "שמואלביץ, בימים אדומים", עמ' 321-323; "סבוראי, מאצ"ל ללח"י", עמ' 517-518.

פחת האוויר. אליעזר [בן עמין] התקין מפוח [שאליו חיבר צינור מים] ובעזרתו קיבל העובד בבור אוויר. ככל שהעמקנו גדלו חששותינו לגבי [עוביו ועומקו של] הקיר החיצוני.¹⁸

כדי לכסות ולהסוות את פתח הבור הדביקו האסירים את אבני הרצפה על לוח עץ וכך יצרו מכסה. את הרווח בין המכסה לאבני השפה אטמו בחומר רך.

עבודת החפירה בוצעה באמצעים מגוונים. "בכפות, במזלגות, בסכינים... כל מה שהיה".¹⁹ את הכלים השיגו האסירים מהמטבח ומבתי המלאכה, למרות החיפוש שנתרכו בתום שעות העבודה. את העפר הם פיזרו במקומות שונים בכלא, בין היתר שטפו אותו בזרם מי בתי השימוש כשהיו מרוקנים את הקרדל (דלי השופכין), או לקחו אותו בכיסים מיוחדים אותם תפרו לבטנת מעיליהם ושמו אותו בדופן כפולה בקיר שהצליחו לאלתר בסנדלרייה.

חדר 23, בריכת הניקוז ליד הפתח.

חפירה באדמה ובסלעים הירושלמים היא משימה קשה, ופינוי האבנים הגדולות היווה בעיה חמורה. בהתייעצות פנימית הוחלט לפנות להנהלת הכלא. מתי התלונן בפני סגן מנהל הכלא, כי הפקודה המחייבת אותם לשטוף את תאם מדי יום ביומו מפלה אותם, תושבי חדר 23, לרעה. תאם נמוך מן המסדרון, ולכן אינם יכולים לגרוף את מי השטיפה החוצה. ואם לא די בכך, המים מהתאים הסמוכים זורמים במורד המסדרון ישר לתאם. "ולכן", כך אמרו לו, "הרשה לנו לחפור בריכה ליד הפתח, כדי שייאספו אליה המים, ואז יוקל עלינו לפנותם בדלי". באישור מנהל הכלא "מיסטר קלאו", התקבל רעיון הבריכה, ואף סופקו כלי עבודה, מלט לדיפון ומריצה לפינוי החול. עתה היו בידי האסירים גם כלים וגם מלט להמשך משימתם. כמובן שעם כל מריצת חול שפונתה מהבריכה, פונו גם שתיים-שלוש מריצות מהמנהרה, והמלט שימש גם לחיזוק דופןותיה.²⁰

"המומחה" - ב-1946 סיכלו הבריטים בריחה של האצ"ל ולח"י דרך פרצה שהאסירים ביצעו מתחת לחלון חדר 18. מאז עבר מדי פעם סרג'נט בריטי בתאי האסירים היהודים ובדק את הקירות והרצפות.

חשדם של הבריטים גבר מאוד כאשר באגף השוטרים הנמצא מעברו השני של קיר חדר 23 נשמעו רעשים. לכלא הובא מומחה לבריחות. בוקר אחד הוא נכנס לתא מלווה בשוטרים ופנה ישירות לפינת החדר. "חפשו ברצפה בפינה זו צריך להימצא משהו". בשעה שהם דפקו במכושיהם בקיר מתחת לחלון, יצאו הבחורים אחד-אחד מן החדר. הם חששו שחיוורון פניהם יבגוד בנו. נשארנו רק שניים: משה סבוראי ואנוכי... השוטרים החלו, בפקודתו של הקצין, להקיש במכושיהם ברצפה, ליד המיטה. משה החוויר כסיד. אני כמובן ראיתי את חוורונו ולא ראיתי את חוורוני שלי... 'אבדנו' - לחש לי משה באידיש - 'אינני יכול לראות את החורבן', ויצא".²²

מתי, שנותר לבד, הציע למומחה את עזרתו בחיפוש, ובכך תרם להורדת הביטחון הבריטי בחפירת המנהרה. "המומחה" שכב על המיטה העליונה ובהתכופו דפק במכוש על הרצפה בהוציאו בלטה אחרי בלטה. נותרה רק עוד שורה בין מקום הדפיקות ופתח המנהרה. שמואלביץ חשש שהמשחק נגמר והציע שוב את עזרתו, אולם למזלו אבן מאוד כבדה ומחוברת לסביבתה הקשתה על "המומחה" שהתייאש וסבר שאין מה לחפש מאחוריה.

לאחר שהכלא חזר לשגרה, חזרו אסירי תא 23 לעבודתם - אולם ביום ולא בלילה, כדי שהרעשים לא יישמעו.

לאחר מאמץ רב שנמשך כחודשיים חוברה המנהרה לצינור הביוב. יהוד'ה (יהודה פדר), האסיר הרזה והקטן בתא, נשלח לזחול במנהרה ובצינור בתוך כל הטינופת והסירחון ולחזור ולדווח לחבריו באם הצליחו במשימה. החברים חיכו שעה ארוכה לשובו וכבר דאגו לשלומם. לבסוף הוא חזר מתנשף בכבדות, וגופו ובגדיו ספוגי ביוב. הוא סיפר שהצליח לזחול עשרות מטרים ונתקע כשהוא מתקשה לחזור. התברר שהמשך הצינור צר מדי ואינו מאפשר זחילה. האסירים המאוכזבים לא ידעו כיצד להתקדם. הוחלט להתייעץ עם שבח ארליך וזה הציע כי האסירים יסתמו את הביוב בכלא בכל אמצעי העומד לרשותם, כדוגמת סמרטוטים וניירות. הבריטים יקראו לשבח לפתור את הבעיה והוא יציע להם ליצור בור איסוף בעל מכסה ("מנהול", "ספטינג") לזרימה סדירה של הביוב, שכמובן ימוקם בחיבור בין התעלה וצינור הביוב.²¹

18. "סבוראי, מאצ"ל ללח"י", עמ' 519.

19. יוסף דר, עדות הבריחה, ארכיון מוזיאון אסירי המחותרות - ירושלים.

20. גם שבח ארליך "שכח" בעת השיפוצים שיירים של שקי מלט שאותם לקחו האסירים לתא 23.

21. "מנהול", "ספטינג" הוא תא ביוב (בריכה) המנקז כמה צינורות ביוב. מעל תא הניקוז ישנו מכסה על פי רוב עגול, שמאפשר גישה לתיקון וניקוי בעיות במערכת הביוב.

22. "שמואלביץ, בימים אדומים", עמ' 326-327.

בהתייעצות עם יהושע זטלר מפקד לח"י בירושלים הוחלט לקבל את הרעיון של ארליך, לברוח דרך בור הביקורת בשעות היום, במסווה של עובדי ביוב המבצעים עבודות תחזוקה, לצאת ממנו לרחוב (כיום גרונברג), לעלות לשער הראשי של אזור הביטחון ובאמצעות תעודות מזויפות לצאת לחופש.

לשם כך היה צורך לזייף מחוץ לכלא תעודות של עובדי מע"צ ורישיונות כניסה לשטח בווינגארד. "מן החוץ שלחו לנו מצלמה, כדי שנוכל להמציא להם תמונות שלנו והם יוכלו להכין עבורנו תעודות זהות מזויפות... כשבוע לאחר ששלחנו להם את הפילם, הסתבר שהוא בכלל לא קלט אף פרצוף. על כן העבירו לנו מבחוץ כמאה תמונות ו'התאמנו' לעצמנו תמונות."²³

התכנית פעלה ובקשתו של שבח לבניית בור הביקורת אושרה. בסיוע של יהושע זטלר הגיע ארליך בלוויית שני "פועלים" יהודים חברי לח"י בעלי תעודות מזויפות של עובדי מע"צ שלא ידעו פרטים מדויקים על מטרת הפעולה. שבח ו"פועליו" עבדו במשך ימים בודדים בקצב אטי כדי ליצור שגרה של פעילות ליד הגדר. הם נכנסו לאזור הביטחון שבמגרש הרוסים, משם ירדו ברחוב (כיום גרונברג), עברו מחוץ לכלא בסמוך לשער האחורי ומן הסתם עדכנו את השומר כי הם מטפלים בסתימה של הביוב.²⁴

ההחלטה לחפור את פתח המנהרה ברצפה ולא בקיר, נבעה מהצורך להתחבר לצינור הביוב המצוי מתחת לפני הקרקע. חפירה כזו דורשת מאמץ רב ומאריכה את משך החפירה. בדיעבד התברר כי הייתה לה משמעות רבה באי גילוי המנהרה. הבריטים נטו להאמין שהאסירים ינסו לברוח דרך פתח בקיר, כפי שניסו לברוח בעבר. בנוסף, המיטות הכפולות קובעו לרצפה וחלקן התחתון היה בגובה של כ-30 ס"מ מעל הרצפה, כך שלצורך חפירה נדרשה תנוחת שכיבה מאומצת ומאוד לא נוחה, שלא נראתה סבירה בעיני הבריטים, גם כאשר בשלב מסוים חשדו שאסירי התא מנסים לחפור.

האסירים פעלו באופן יצירתי ובניגוד למצופה. לצורך החפירה הם הוציאו את המזרון של המיטה התחתונה ופירקו את הקפיצים ופסי המתכת. במצב זה הם יכלו לכרוע או לשבת וכך יצרו לעצמם סביבת עבודה נוחה. בנוסף, השמיכה של המיטה העליונה הופשלה כלפי מטה ויצרה מסתור תמים ובלתי מחשיד.

הבריחה

ביום שישי, 20 בפברואר 1948, עלתה הדריכות בקרב אסירי אצ"ל ולח"י בבית הכלא המרכזי לשיא. כל המאמץ שהאסירים השקיעו בחודשיים האחרונים הועמד במבחן. השלישייה הראשונה - מתי, אליהו טמלר ומשה סבוראי - הייתה מוכנה לרדת למנהרה. מתי אף גילח את זקנו האדמדמ, כדי לטשטש את זהותו.²⁵

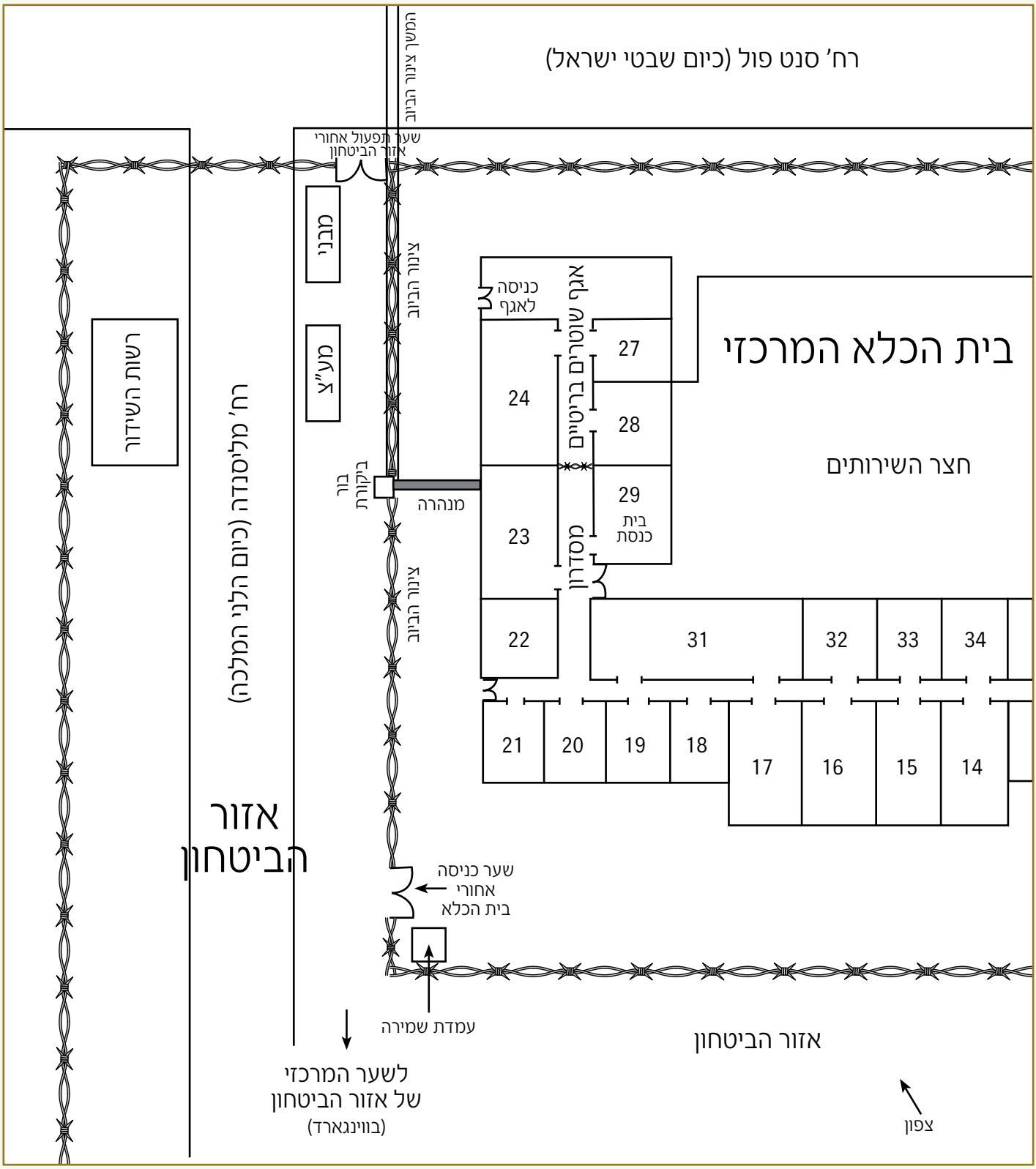
מחוץ לכלא, עברו ארליך ושני ה"פועלים" בסמוך לשומר הערבי בשער האחורי, החליפו מן הסתם כמה מילות נימוס והמשיכו ללכת לעבר בור הביקורת. הם פתחו את המכסה והחלו ב"תיקון התקלה". הם הפגינו נוכחות דיברו בקולי קולות יצאו ונכנסו לבור הביקורת כדי שהשומרים בשער ובגג יתרגלו לפעילות במקום. אחד ה"פועלים" ירד לבור והכניס סמרטוטים ובגדים נוספים להשלמת בגדי האסירים הבורחים. האסירים אף חברו אליו בתוך המנהרה והמתינו לאות כי הדרך החוצה פנויה.

23. "סבוראי, מאצ"ל ללח"י", עמ' 520.

24. רחוב גרונברג של היום גובל מצדו הדרומי בחומת הכלא ומצדו הצפוני במבנים ובהם עובדי מע"צ הבריטי. בחלקו התחתון הוצבה גדר תיל צפופה, חלק מביצורי בווינגארד, ובה היה שער תפעולי ששימש כנראה רק את השהים במבנים. כדי להגיע לבור הביוב היה על הפועלים להיכנס לאזור הביטחון (אך לא לכלא) מהשער שברחוב יפו, לרדת לכיוון בית הכלא ולעבור ליד השומר בשער האחורי. אותה פעולה התקיימה בסדר הפוך כאשר סיימו את עבודתם.

25. האסירים הסתדרו בשלשות כדי לשמור על יחס הבריחה שהוסכם - שני חברי לח"י על כל חבר אצ"ל. בפועל, בשל הצורך לתת זמן לבורחים לצאת מאזור הביטחון בלא לעורר חשד, נחלקו הבורחים לזוגות וכך גם יותר נוח להסביר בעת ההדרכה.

בריחה מחדר 23 - תרשים אזור הפעולה

רח' סנט פול (כיום שבטי ישראל)

בית הכלא המרכזי

חצר השירותים

רח' מליסנדה (יום הלני המלכה)

אזור הביטחון

אזור הביטחון

צפון

לשער המרכזי של אזור הביטחון (בווינגארד)

עמדת שמירה

שער כניסה אחורי בית הכלא

מנהרה

בור ביקורת

צינור הביוב

צינור הביוב

המשך צינור הביוב

שער תפעול אחורי אזור הביטחון

מבני

מע"צ

רשות השידור

לאחר פרק זמן לא ארוך סיימו ה"פועלים" את "תיקון התקלה", חזרו ועברו ליד השומר ועלו במעלה הרחוב בדרכם לצאת מאזור הביטחון.

במקביל, בתוך הכלא החלה מהומה, כאשר הקצין שוילי חיפש אחר שמואלביץ בכל האגף היהודי ולא הצליח למצוא אותו מפני שהיה כבר בתוך המנהרה. "נראה כי ממש ברגע האחרון נודע לאנשי ה"הגנה" על תכנית הבריחה, והזעיקו את הקצין היהודי האחראי על אגף האסירים היהודים, הקצין שוילי שעמד בקשר עם ה"הגנה". היה זה מיד אחרי הספירה. שוילי רצה לסגור את כל האסירים בתוך התאים באמתלא שהספירה אינה מתאימה. נודע לנו מה הייתה הסיבה האמתית, ובאותו זמן כבר היו שני הבורחים הראשונים בתוך המנהרה. התנגדנו לספירה נוספת שלא היה לה כל הצדקה, לפי טענותינו. אז איים הקצין בהבאת מנהל בית הסוהר, קצין בריטי. באין ברירה יצא אליהו זנד מהמנהרה וקראנו לקצין והכנסנו אותו לחדר המנהרה. גילינו לפניו את כל הקלפים, נאמר לו כי אין כל ברירה אחרת, אלא לשבת ולהסתכל כיצד אנו בורחים. תוך איומים לקחנו בשבי את כל השוטרים היהודים והקצין שהיו בכלא, [באגף היהודי] הוכנסו לתוך תא אחד [מס' 31] והופקדה עליהם שמירה של האסירים. כך החלה הבריחה בהתאם לסדר שנקבע".²⁶

אסירי לח"י ואצ"ל ביצעו בפועל השתלטות שקטה על האגף היהודי. הסוהרים היהודים שיתפו פעולה מכיוון שלא הייתה להם ברירה וגם כי העדיפו לא להתנגד באופן אקטיבי, לפעולה שבפועל הם הזדהו איתה. כחלק מההשתלטות נעלו בתאיהם אסירי ההגנה הבודדים שנותרו בכלא.²⁷

למרות שה"פועלים" עזבו, עדיין לא ניתן היה להתחיל בבריחה. לרוע מזלם התברר שהשומר הבריטי שעל הגג, שעקב לתומו אחר ה"פועלים" אינו מתכוון לזוז מעמדתו. כדי להסב את תשומת לבו לצד הגג המנוגד, עברה בקשה מהתא אל החברים בחצר הטילים לארגן משחק ספורט. למרות זאת השומר לא זז. הוחלט לארגן קטטה ומשזו התעצמה, פנה השומר סוף סוף למקור הרעש בצד המנוגד לגדר ולבור הביוב.

הרגע שכה ציפו לו הגיע. מת'י, יהושע ומשה זחלו בתעלה לבור הביקורת, עלו מתוכו והמשיכו את דרכם החוצה. השומר בעמדת השער חש בריח החרף העולה מהם, ראה את בגדיהם המלוכלכים ונתן להם לעבור ללא בדיקה נוספת, בעודו משוכנע שהם פועלי הביוב שמטפלים בתקלה.

מת'י ויהושע התקדמו לעבר השער של אזור הביטחון המבוצר. השומר בשער זה פנה אל ה"פועלים" ושאל אותם בנימה ידידותית: "גמרתם את העבודה?" מת'י השיב לו: "עוד לא... אנו רק יוצאים לאכול ארוחת בוקר. באו עוד פועלים. יש הרבה עבודה שם...".²⁸

שלושה אסירים נוספים יצאו מן המנהרה על פי התכנית, ואף "עבדו" בסמוך לפתח בשוויון נפש, ניקו, התכופפו ונשאו איתם מעדר או פטיש שהושארו במכוון כדי שה"פועלים" הנוספים לא יעוררו חשד. כאשר נוספו להם עוד שניים השומר החל לחשוד במספר הגבוה של ה"פועלים". הוא עצר אותם, בדק את תעודותיהם, לא השתכנע מהסבריהם ולקח אותם אל הנהלת הכלא בטענה שהם חשודים כבורחים. סירחון הביוב שנדף מבגדיהם, הלכלוך שכיסה את פניהם, והביטוי החוזר "מי נו אינגליש" שכנעו את מנהל הכלא קלאו כי מדובר בפועלי הביוב. הוא גירש את השומר ואת ה"פועלים" בצעקות מחדרו והשומר ליווה אותם בחזרה עד שער בית הסוהר ומשם הדרך לחופש הייתה קצרה.²⁹

26. בנימין נס, עדות, ארכיון מוזיאון אסירי המחתרות - ירושלים, להלן: בנימין נס, עדות.

27. מערכת היחסים בין אסירי ההגנה לאסירי האצ"ל ולח"י בתוך הכלא, הייתה יחסית טובה ועדות לכך ניתן לראות בעובדה שאסירי ההגנה שותפו ברעיון הכללי של הבריחה (אך סירבו לשתף פעולה בשל תפיסתם השונה לגבי כליאה ובריחה שהוסברה לעיל). בנימין נס מתאר מצב של חשדנות של אסירי האצ"ל ולח"י לגבי אסירי ההגנה של תפיסתו הם היו הגורם לחיפוש של הקצין שוילי אחר מתי שמואלביץ ואליהו זנד. קיימות גרסאות שונות ולפי אחת מהן הקצין שוילי חיפש את השניים לתומו, בגלל שלעתים קרובות היה לו צורך להידיבר איתם כנציגים הבכירים של אסירי האצ"ל ולח"י בכלא. בהקשר זה ראו כתבה "הבריחה האחרונה מבית הסוהר בירושלים", ארכיון מוזיאון אסירי המחתרות - ירושלים, ללא ציון שם העיתון והתאריך.

28. "שמואלביץ, בימים אדומים", עמ' 338.

29. "סבוראי, מאצ"ל ללח"י", עמ' 522. קיימות כמה גרסאות לזהותו של הקצין הבריטי שפגש את השניים ושחרר אותם. לפי סבוראי מדובר במנהל הכלא קלאו, אך בפועל כנראה שמדובר בסגן המנהל, הקצין הבריטי צ'רצ'יל, שהוא גם זה שניגש על פי רוב הגרסאות לבור ומצא שם את ה"ג'ינג'י" יצחק מרקוביץ'.

לאחר ש"פועלי ביוב" נוספים המשיכו לצאת מבטן האדמה. השומר הבין שמשוהו חשוד מתרחש, הוא מיהר בשנית למנהל הכלא וזה השתכנע כי מדובר במצב חירום. בהגיעו לבור הביקורת ראה לתדהמתו ראש מבצבץ. הוא הביט ב"פועל" ואחרי מספר שניות זיהה אותו, בשל בלוריתו האדומה, כאסיר יעקב מרקוביץ. אסיר מספר 13 לא זכה לצאת לחופש.

צפירות אזעקה הפריעו את שלוות ירושלים והוכרז עוצר במרכז העיר. מבואות העיר נחסמו והבריטים פשטו על הרחובות לחפש "פועלי ביוב". בשלב זה כבר הספיקו לברוח ולהיבלע בסמטאות ירושלים שמונה אסירי לח"י וארבעה אסירי אצ"ל. "הפצנו שמועה עיתונאית שכאילו ראו שתי מוניות בורחות דרך שער שכם, יוצאות לכיוון שכם כדי שהשלטונות יחפשו שם בזמן שאנחנו היינו למעשה בירושלים."³⁰

לבורחים המתינו מחוץ למגרש חברים וחברות מחתרת. עם החלפת סיסמה הם חברו והובילו את האסירים לדירות מסתור. מתי, סבוראי וגם שבח ארליך שנאלץ לברוח בו ביום, מצאו מסתור בביתו של הרב שלמה גורן.³¹ לאחר שהחיפושים נרגעו עזבו האסירים את העיר אחד אחד.³²

בשבת שלפני הבריחה, ביקש הרב אריה לוי מאסיר לח"י יהודה פדר (בר-גיורא) את התפילין שלו כדי לקחת אותן לבדיקה. יהודה השיב שאין צורך שהרי הם נבדקו לפני כחצי שנה ועל-פי הדין צריך לבדוק תפילין פעמיים בשבע שנים. הרב עמד על שלו. "הופתעתי, הרי שבת היום ועל-פי הדין תפילין הן בבחינת 'מוקצה' בשבת ואין מטלטלין אותן..."³⁴ הרב הרגיע את יהודה ולקח את התפילין עמו.³⁴

ביום שישי שלאחר המקרה ברחו השנים-עשר מהמנהרה וביניהם יהודה.

אחרי הבריחה ביקר יהודה את הרב בישיבת עץ-חיים ובתום ברכות וחיבוקים שאל אותו אם נבדקו התפילין. הרב אמר כי כלל לא היה צורך בכך. אז שאל אותו יהודה: "האמנם ידעת על הבריחה המתוכננת ועל כן עשית את שעשית?" והוא השיבני: "לא ידעתי, אולם כשמדובר בלוחמי מחתרת, הרי שתמיד הנכם 'מועדים' לבריחה ולי לא נותר אלא לקוות..."³⁵

לבריטים נגרם נזק תדמיתי רב, במיוחד שהבורחים היו מהחשובים והמסוכנים שבאסירי המחותרות, כאשר חמישה מהם נידונו למוות וגזר דינם הומר למאסר עולם. הכותרות בחלק מהעיתונים עסקו בבריחה.

"כך ברחנו לחזית" - אסירי מחתרות רבים מעידים, כי השאיפה לברוח מהכלא, לא הייתה לשם החופש, במובן הצר של המילה, אלא כדי לסייע לחבריהם הנמצאים מחוץ לכתלים ומסכנים את חייהם במאבק כנגד הבריטים והערבים להקמת מדינה עברית.

ברוח זו גם ניתנה הכותרת לספר "כך ברחנו לחזית" המתאר את בריחת אנשי המחותרות ממתקני הכליאה הבריטיים בארץ.³³

"הבריחה לחזית" לוותה בקורבנות. מבין בורחי חדר 23 נהרגו במלחמת העצמאות שני חברי מחתרת: אליהו טמלר (זנד) נפל בתפקיד מפקד פלוגה (גונדה) בקרב לכיבוש יפו שבו נטל האצ"ל חלק, בכ"א בניסן תש"ח, 30 באפריל 1948. בני פרחי כהן נפל בקרב על עוג'ה אל חפיר, בכ"ד בכסלו תש"ט 26 בדצמבר 1948.

תצוגת חדר 23 - התצוגה בחדר 23 כוללת קטעי עיתונים (העתקים) שדיווחו על הבריחה, רישיונות ששימשו את הבורחים ושחזור של חפצים הקשורים בבריחה ובהם כלי חפירה ומצלמה.

המנהרה חסומה כיום, אך את מוצא המנהרה, בבור הביקורת, מסמן שלט הניצב מחוץ לבניין ברחוב גרוזנברג.

30. יוסף דר, ראיון, ארכיון מוזיאון אסירי המחותרות - ירושלים.

31. הרב שלמה גורן (גורונצ'יק) (1918-1994) התפרסם במלחמת ששת הימים (1967) כרב הצבאי הראשי, היהודי הראשון שתקע בשופר ליד הכותל המערבי, עוד במהלך המלחמה. בשנים 1972-1983 כיהן כרב הראשי האשכנזי לישראל.

32. על בריחתו של שבח ראוי: "שפילמן, אדם ולוחם", עמ' 202.

33. "שפילמן, כך ברחנו לחזית".

34. רז שמחה, "צדיק יסוד עולם, מסכת-חייו של רבי אריה לוי", "יריד הספרים", ירושלים, 1996, עמ' 285-286.

35. שם, 286.

סדר הבורחים

מתתיהו שמואלביץ (לח"י), אליהו טמלר (זנד) (אצ"ל), משה סבוראי (לח"י), מאיר גולן (לח"י), בנימין נס (אצ"ל), יהודה פדר (לח"י), ניסים ראובן (לח"י), יוסף דר (לח"י), מנחם מלצקי (אצ"ל), יוסף שמחון (אצ"ל), בני פרחי-כהן (לח"י), יוסף אריה (לח"י).³⁶

מתתיהו (מתי) שמואלביץ (1920-1995) אסיר לח"י. ב-1938 עלה לארץ מפולין בספינת מעפילים עם קבוצת אנשי בית"ר, במסגרת העלייה הבלתי לגאלית "אף על פי". ב-1944, ברח בתל אביב מכוח שיטור בריטי שביקש ממנו להזדהות. הבריטים פתחו לעברו באש, ומהאש שהשיב נפצע שוטר בריטי. מתי נתפס ונידון למוות בתלייה. בעקבות לחץ ציבורי, הומר גזר הדין למאסר עולם. היה שותף בארגון בריחות ובניסיונות בריחה מלטרון, מעכו ומכלא ירושלים. בפריצה לכלא עכו במאי 1947 הצליח לברוח אך נתפס ונכלא. הועבר לכלא המרכזי והיה מספר 1 בסדר הבריחה מתא 23. בן 28 בעת הבריחה.

אליהו טמלר (זנד) (יהושע, גונדר יהושע) (1920-1948) בכיר אסירי האצ"ל בכלא בירושלים. הגיע לארץ מרומניה ב-1939 באוניית המעפילים "פאריטה" שארגן האצ"ל במסגרת עליית "אף על פי" והצטרף לאצ"ל. ב-1942 נאסר בחיפה, ישב במזרע ובלטרון ושוחרר ב-1943. היה מפקד הח"ק (חיל קרבי) של האצ"ל בפתח תקווה ובת"א. השתתף ב-1946 בפעולת החרמת הנשק מהמחנה הצבאי הבריטי בצריפין. נתפס באפריל 1946 עם מנחם מלצקי (גם הוא מהבורחים מחדר 23) בחולות בת ים לאחר התקפה על תחנת הרכבת ביבנה ובאזור אשדוד שבה נתפסו 31 חברי אצ"ל. נשפט לשבע שנות מאסר שהומתקו לחמש. ביוני 1947 נכשל בניסיון לברוח מהכלא בירושלים במדי שוטר. מספר 2 בסדר הבריחה מחדר 23. בן 28 בעת הבריחה. נפל בתפקיד מפקד פלוגה (גונדה) בקרב לכיבוש יפו, שבו נטל האצ"ל חלק, בכ"א בניסן תש"ח, 30 באפריל 1948.

משה סבוראי (1914-2011) אסיר לח"י. חבר "ברית הבריונים", ה"הגנה", האצ"ל ופעיל מרכזי בלח"י. ב-1933 נאסר לראשונה על שהוריד מתורן הקונסוליה הגרמנית בירושלים את הדגל הנאצי. ב-1942 נאסר בעת מפגש של פעילי לח"י ברחוב דיזינגוף 30 בתל-אביב. נפצע מירי של הקצין הבריטי ג'פרי מורטון, שירה בלסתו מטווח קצר על מנת להרוג אותו. נידון למאסר עולם שהומר ל-10 שנים. שהה בכמה מתקני כליאה בריטיים ובהם הכלא המרכזי בירושלים וכלא עכו. מספר 3 בסדר הבריחה מחדר 23. בן 34 בעת הבריחה.³⁷

מאיר גולן (דוידוביץ) (שרון) (1922-1978) אסיר לח"י. במלחמת העולם השנייה התגייס לצבא הבריטי ולאחריה חבר ללח"י. נתפס ב-1947 בעת הנחת חומר נפץ על מסילת הברזל בדרך לירושלים. נידון ל-10 שנות מאסר שמהן ריצה שנה בבית הכלא בירושלים. מספר 4 בסדר הבריחה מחדר 23. בן 26 בעת הבריחה.

בנימין נס (זאב) (1925-1986) אסיר אצ"ל. גויס לאצ"ל ב-1942. נתפס ב-1946 בפעולה להחרמת כסף מבנק עות'מאן ביפו. פעולה זו הובילה להלקאתו של בנימין קמחי בכלא בירושלים ולתגובת האצ"ל בפעולת "ליל ההלקאות". הואשם בהחזקת נשק ותחמושת. נידון ב-1946 ל-15 שנות מאסר שמהן ריצה בפועל כשנתיים בכלא המרכזי בירושלים בחדר 17. מספר 5 בסדר הבריחה מחדר 23. בן 21 בעת הבריחה.

יהודה פדר (בר גיורא) (1923-2013) אסיר לח"י. חבר "ברית החשמונאים" וחבר אצ"ל. לאחר הפילוג עבר ללח"י. השתתף בפעולות שונות ובהן התקפת לח"י ב-1946 על המחנה הצבאי הבריטי בחולון. בפברואר 1946 נאסר ונשפט לשש שנות מאסר על החזקת נשק, שמהן הספיק לרצות בבית הכלא המרכזי שנתיים. מספר 6 בסדר הבריחה מחדר 23. בן 25 בעת הבריחה.

ניסים (ניצ'קו) ראובן (ראובני) (1920-2010) אסיר לח"י. חבר בית"ר, לוחם באצ"ל ובלח"י. נאסר עם יהושע בקר ב-1942 בשל פעולת שוד בנק בתל אביב, שהשתבשה וגרמה להרג שני אזרחים. נידון ל-14 שנות מאסר. בכלא היה אחראי על המטבח היהודי. כנראה מספר 7 בסדר הבריחה מחדר 23. בן 28 בעת הבריחה.

³⁶ לסדר הבריחה יש כמה גרסאות. הנתונים לגבי ששת האסירים הראשונים מאומתים בכמה גרסאות. לעומת זאת הסדר של ששת האחרונים אינו ברור. ראו למשל: "שמואלביץ, בימים אדומים", עמ' 339; "בנימין נס, עדות".

³⁷ ב-1942 אברהם שטרן (יאיר) הסתתר בביתו בתל אביב, שם נרצח על ידי קצין הבולשת הבריטי ג'פרי מורטון.

יוסף דר (1924-2013) אסיר לח"י. ב-1946 השתתף בפעולת לח"י לחבלה בבתי המלאכה של הרכבת בחיפה. נפצע ונידון למוות עם שאר חברי הפעולה. גזר דינם הומר למאסר עולם. ב-1947 ברח בפעולת פריצת האצ"ל לכלא עכו, נפצע קשה והוחזר לכלא. לאחר כמה חודשים הועבר עם חברי לח"י לכלא המרכזי בירושלים. כנראה מספר 8 בסדר הבריחה מחדר 23. התחבא בדירת מסתור במרכז ירושלים (בסמוך מאוד לכלא) ברחוב בן יהודה. נפצע קל יומיים לאחר הבריחה, ב-22 בפברואר 1948, בפיצוץ מכונית תופת נהוגה על ידי עריקים בריטים בשליחות הערבים, שבו נהרגו 58 יהודים. בן 24 בעת הבריחה.

מנחם (מנדל) מלצקי (1922-2007) אסיר אצ"ל. בעת מעצרו היה מפקד מחוז צפון. נתפס באפריל 1946 עם אליהו טמלר (גם הוא מהבורחים מחדר 23) בחולות בת ים לאחר התקפה על תחנת הרכבת ביבנה ובאזור אשדוד, שבה נתפסו 31 חברי אצ"ל. נשפט תחת השם מנדל בלקובסקי ונגזרו עליו שבע שנות מאסר שהומתקו לחמש. ישב בבית הכלא המרכזי ממנו הועבר לכלא עכו. בפריצת האצ"ל לכלא עכו ב-1947 ברח אך נתפס. הועבר עם שאר אסירי אצ"ל ולח"י לכלא ירושלים. כנראה מספר 9 בסדר הבריחה מחדר 23. נפצע קל יומיים לאחר הבריחה ב-22 בפברואר 1948, בפיצוץ מכונית תופת נהוגה על-ידי עריקים בריטים בשליחות הערבים, שבו נהרגו 58 יהודים. בן 26 בעת הבריחה.

יוסף שמחון (1925-1955) אסיר אצ"ל. השתתף ב-1946 בפעולת החרמת נשק מהמחנה הבריטי בצריפין (סארפנד). נתפס פצוע עם מיכאל אשבל. לאחר החלמתם נידונו השניים למוות, אך גזר דינם הומר למאסר עולם, לאחר שהאצ"ל חטף חמישה קצינים בריטים ואיים בתלייתם.³⁸ שמחון היה כנראה מספר 10 בסדר הבריחה מחדר 23. בן 23 בעת הבריחה.

בני פרחי כהן (1925-1948) אסיר לח"י. ב-1946 השתתף בפעולת לח"י לחבלה בבתי המלאכה של הרכבת בחיפה. נתפס במהלך הנסיגה ונידון למוות עם שאר חברי הפעולה. גזר דינם הומר למאסר עולם. ישב בכלא בעכו ומשם הועבר עם שאר חברי לח"י לכלא המרכזי בירושלים. כנראה מספר 11 בסדר הבריחה מחדר 23. בן 23 בעת הבריחה. לאחר הקמת המדינה הצטרף לחטיבה 8. נפל בקרב על עוג'ה אל חפיר ביום כ"ד בכסלו תש"ט, 26 בדצמבר 1948.

יוסף אריה (1921-1994) אסיר לח"י. ב-1946 השתתף בפעולת לח"י לחבלה בבתי המלאכה של הרכבת בחיפה. נתפס במהלך הנסיגה ונידון למוות עם שאר חברי הפעולה. גזר דינם הומר למאסר עולם. ישב בכלא בעכו ומשם הועבר עם שאר חברי לח"י לכלא המרכזי בירושלים. מספר 12 בסדר הבריחה מחדר 23. בן 27 בעת הבריחה.

המעורבים בבריחה

זטלר יהושע (1917-2009) חבר בהגנה, באצ"ל ובלח"י. בלח"י היה אחראי ארצי לארגון ופעולות. לאחר החלטת החלוקה התמנה למפקד לח"י בירושלים. נידון ל-15 שנות מאסר בעקבות השתתפותו בשוד בנק אפ"ק בתל אביב. ישב בבית הכלא בירושלים ובעכו ומשם ברח בפריצת האצ"ל ב-1947. עודד את חברי לח"י לברוח והיה דמות דומיננטית בארגון הבריחה מחדר 23.

שבח (יוסף) ארליך (1913-2004) אוהד המחתרות.³⁹ לפרנסתו עבד במחלקת העבודות הציבוריות (מע"צ) המנדטורית. במסגרת עבודה זו ניהל עבודות תחזוקה בבית הכלא המרכזי. אחת הדמויות המרכזיות בתכנון ובביצוע הבריחה מחדר 23.

³⁸. מיכאל אשבל הועבר לכלא עכו. נהרג בפריצת האצ"ל לכלא עכו, בי"ד באדר תש"ז, 4 במאי 1947.

³⁹. על השתייכותו/ אי השתייכותו ללח"י ראו הערה 5.

חריטות חדר 23

אסירי בית הכלא בירושלים, בדומה לאסירים בבתי כלא רבים אחרים, נהגו לחרוט בתאיהם כיתובים שונים ובהם שמותיהם וסמלים הקשורים בכליאתם ובתפיסת עולמם. החריטות שנעשו בכלא המרכזי בעיקר על אריחי הרצפה, מעידות כי בתקופות שונות אכלס בית הכלא ובתוכו חדר 23, אסירים בעלי מוצא ורקע שונה ובהם ערבים, יהודים, אסירים פליליים, קומוניסטים ואסירי המחתרות.

ברצפת תא 23 קיימות מספר חריטות מעניינות של אסירים ובהן:⁴⁰

שורץ זיגמונד, כיתוב בלועזית: SCHWARZ ZYGMONT 10/XI/40-i POLAND (שורץ זיגמונד, 1-10/11/40 פולין). אין פרטים נוספים על האסיר.

יחזקאל אלטמן, כיתוב: "דרושים חיילים, הננו, דרושים פועלים [הננו?]", מתחתיו תיאור של מגן ומגל. המגן מעוטר [הריים?] ובתוכו כיתוב: תחי [כיום מחוק] המגל ומגן. מתחת למגל ומגל מופיע כיתוב: "אש".

החריטה מביעה את התפיסה המרכזית של פלוגות הגיוס של בית"ר שאליהן השתייך יחזקאל - שילוב עבודה עם הגנה - כפי שהיא מובעת בשירו המפורסם של ז'בוטינסקי, "שמאל הירדן": "שתי ידי לך הקדשתי מולדת, שתי ידי - למגל ומגן".

יחזקאל השתייך ל"פלוגת הכביש" שכונתה כך משום שפעלה ב"נחלת יצחק" (כיום בסמוך לגן לאומי "עין חמד"), החולשת על כביש ירושלים תל אביב. הוא החליט על דעת עצמו, ב-1937, בימי המרד הערבי (1936 - 1939), לבצע פעולת נקם כתגובה להתנכלויות הערבים לתחבורה היהודית שהתנהלה בדרך לירושלים. ליד אבו גוש הוא פגע בכמה כלי רכב ובהם אוטובוס שבו נהרג ילד ערבי. יחזקאל הסגיר עצמו למשטרה בטענה שהשיב באש על אש שנורתה לעברו בעת ששמר על המחצבה שבאזור. נידון למוות, אך גזר דינו הומתק למאסר עולם.³⁸

אסיר לא ידוע, סמל האצ"ל - הכיתוב "רק [מחוק] כך", מפת ארץ ישראל המנדטורית ("משתי גדות הירדן") ובמרכזה זרוע המחזיקה ברובה מכודן.

יוסף קטן, סמל מגן דוד ובמרכזו השם "יוסף קטן" - אין פרטים נוספים על האסיר.

40. סדר החריטות מהדלת כלפי הקיר הצפון מזרחי. רוב החריטות נמצאות במרכז החדר למעט החריטות של יוסף קטן ואברהם סטשבסקי, הנמצאות בסמוך לקיר הדרום מערבי (הקרוב למסדרון).

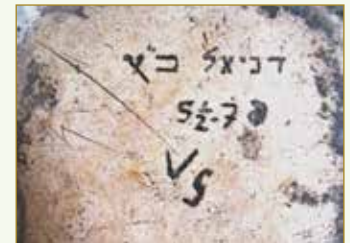
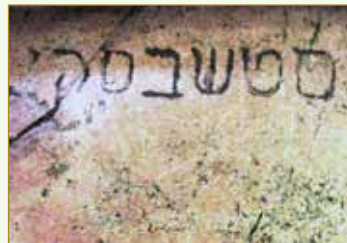
41. יחזקאל אלטמן חרט על רצפת חדר 23 שלוש חריטות ומהן נותרה כאמור אחת. ראו: "גולן, מחתרות במאסר", עמ' 59-60.

אסיר לא ידוע, סמלי הקומוניזם - הכוכב [האדום] בתוכו נתונים פטיש ומגל, וכיתוב פ. ק. פ. [ראשי התיבות באידיש של "המפלגה הקומוניסטית הארץ ישראלית" - "פאלעסטינישע קאמוניסטישע פארטיי"]. הבריטים רדפו באופן נחוש אחר חברי המפלגה הקומוניסטית הארץ ישראלית, שהיו ברובם יהודים ומהם חלוצים. רבים מהם נחקרו, נעצרו, נאסרו וחלקם גורש מהארץ.⁴²

אסיר לא ידוע, אסיר מאחורי סורגים וכיתוב "חף מפשע אני ובבית הסוהר שמוני".

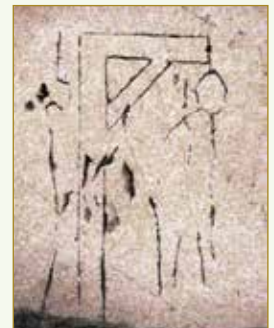
דניאל כץ ואברהם סטשבסקי (סביר), שתי חרוטות נפרדות של שמם. חברי פלמ"ח, נתפסו ב-1945 בעת אימונים בנשק ליד קיבוץ בית הערבה הסמוך לים המלח. נשפטו לשבע שנות מאסר שקוצרו לחמש שנים וחצי. דניאל כץ חרט את שבע וחצי שנות גזר הדין וחמשת השנים שלאחר קיצור גזר הדין.

יעקב קוטיק, (מלמעלה למטה) חבל תלייה נתון בתוך השם יעקב קוטיק, סמל בית"ר - מנורה ובתוכה הכיתוב בית"ר, כיתוב "משפט צבאי מתלייה למאסר עולם; ח' תשרי תרצ"ט", תיאור של ידיים אזוקות. יעקב, במקור אסיר אצ"ל, עבר ללח"י עם היווסדו ב-1940. נידון למוות ב-1938 על אחזקת נשק, אך עונשו הומתק למאסר עולם.

אסיר לא ידוע, אסיר תלוי על חבל.

מקורות

בנאי (מזל) יעקב, **חיילים אלמונים, ספר מבצעי לח"י**, יאיר, תל אביב תשמ"ט, עמ' 593-599.⁴³

בן-שאול משה (עורך), **"המפקד יהושע" בתוך: מעלות לוחמים - עשרים ושלושה פרקי גבורה**, הדר, תל אביב תשכ"ז, עמ' 202-217.

בן-תור נחמיה (יו"ר מערכת), **לח"י אנשים, סיפורם של 840 לוחמים ולוחמות**, כרך 1, הוצאת "יאיר" ע"ש אברהם שטרן, תל-אביב 2002, עמוד 124.

בן-תור נחמיה, **ספר תולדות לוחמי חירות ישראל (לח"י)**, כרך רביעי, הוצאת "יאיר" ע"ש אברהם שטרן, תל אביב תש"ע, עמ' 383-388.⁴⁴
"בריחת ה-12 מכלא ירושלים", **הארץ**, 22 בפברואר 1948.

גולן זאב, **מחתרות במאסר, תולדות הכלא המרכזי בירושלים בתקופת השלטון הבריטי (1917-1948)**, הוצאת "יאיר" ע"ש אברהם שטרן, תל אביב 2014, עמ' 66-69.

דר יוסף, עדות, קלטת מס' 59, צד א, ארכיון מוזיאון אסירי המחתרות - ירושלים.

מלצקי מנחם (מנדל), **אמת אחת ולא שתיים, מלחמת האצ"ל בבריטים**, ידיעות אחרונות, תל אביב 1995, עמ' 229-238.

נדבה יוסף, **דרכו של לוחם עברי, סיפור-חיוו של יוסף שמחון**, מרחב, ירושלים 1965, עמ' 124-129.

ניב דוד, **מערכות הארגון הצבאי הלאומי**, מוסד קלוזנר, הדר הוצאת ספרים, תל אביב, 1976, 1980, חלק ה עמ' 299, חלק ו עמ' 145.

נס בנימין, עדות, מכון ז'בוטינסקי בישראל, 9 בספטמבר 1957.

סבוראי משה וטובה, **מאצ"ל ללח"י, סיפור אישי**, הוצאת המחברים, תשמ"ט, עמ' 517-523.⁴⁵

רגב-ירקוני הדס ורגב עפר, **לוחם חרות ירושלים, זכרונותיו של יהושע זטלר**, פורת, צור יגאל תשס"ז, עמ' 126.

רז שמחה, **צדיק יסוד עולם, מסכת-חיוו של רבי אריה ליון**, יריד הספרים, ירושלים 1996, עמ' 285-286.

שבח ארליך, עדות, ארכיון מוזיאון אסירי המחתרות - ירושלים, 3 בפברואר 1992.

שיאון יורם, **ממעין חרוד עד ירושלים**, הוצאת המחבר, ירושלים תשס"ז, עמ' 132-138.

"שנים-עשר אסירים עבריים נמלטו מכלא ירושלים", **מברק**, 20 בפברואר 1948.

שמואלביץ מתי, **בימים אדומים: זכרונות איש לח"י**, הוצאת משרד הביטחון, תל אביב 1978, עמ' 316-340.

שפילמן אנשל, **אנשל - אדם ולוחם**, הוצאת "יאיר" ע"ש אברהם שטרן, תל אביב 1995, עמ' 199-204.

שפילמן אנשל (עורך), **כך ברחנו לחזית: 36 תיאורי בריחות נועזות של חברי המחתרות אצ"ל לח"י והגנה, מבתי הכלא הבריטיים בארץ**, המדרשה הלאומית, תל אביב תשמ"ח, עמ' 229-237.⁴⁶

"12 אסירים יהודים ברחו מכלא ירושלים", **המשקיף**, 22 בפברואר 1948.

"12 יהודים ברחו מכלא ירושלים", **ידיעות אחרונות**, 20 בפברואר 1948.

כתב: יורם תמיר

43. ראו הערה 3

44. ראו הערה 3

45. ראו הערה 3

46. ראו הערה 3

מדינת ישראל

משרד הביטחון - יחידת המוזיאונים
מוזיאון אסירי המחתרות - ירושלים

צילום: משה כהן

שעות הפתיחה

ימים א-ה בין השעות 09:00-17:00

יום ו ושעות חריגות בתיאום מראש לקבוצות מעל 25 איש.

כתובת: משעול הגבורה 1, מגרש הרוסים ת.ד. 31500, ירושלים 91314

טלפון: 02-6233166 פקס: 02-6250651

דואר אלקטרוני: hamachtarot_jerusalem@mod.gov.il

כיצד להגיע?

המוזיאון נמצא במגרש הרוסים בסמוך לקריית העירייה.

רכב פרטי: חניה בתשלום בחניון קריית העירייה, או בחניונים הסמוכים.

קווי אוטובוס: 6, 19 (ירידה בתחנת הנביאים - פינת הרב קוק)

הרכבת הקלה: תחנת ה"עירייה" (כיכר ספרא)

הכניסה בתשלום.

הדרכה לקבוצות מעל 25 איש ללא תשלום נוסף ובתיאום מראש.